

I. Bevezetés: a főveszély – a kommunizmus

Eötvös József egy XIX. századi univerzális elme volt: regényíró, költő, filozófus, közíró, miniszter s a politikatudomány első hazai nagyszabású művelője. Munkássága átöleli az első reformkort, a forradalmat, az utána következő önkényuralmat, majd a kiegyezést. Eötvös az első reformkorszakban azzal hívta fel magára a figyelmet – szépirói munkásságán kívül –, hogy mint a centralisták vezéralakja szembehelyezkedett a vármegye kérdésében harmadik utas elképzelést dédelgető Kossuth Lajos municipalista nézeteivel. Akkor ő képviselte a haladó felfogást, amennyiben a magyar államszerkezet és politikai alkotmány Nyugathoz viszonyított elmaradottságát hánytorgatta fel. A forradalom radikalizálódásától visszarettenve lemondott miniszteri tisztségéről, visszavonult, és írta meg korszakalkotó kétkötetes munkáját, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* címmel.

Az alábbiakban ezt a munkát fogjuk elemezni. Módszerünk az ún. tudomány-immanens elemzés, ami igyekszik hermeneutikailag feltárni a szerző gondolati magját, ami áthatja egész fogalomstratégiáját. Eötvösnek ebben a szeminelis művében az uralkodó eszmék elemzésének középpontjában egy páni félelem, a kommunizmustól való félelem fogalmazódik meg.

Eötvös figyelemre méltó meglátása történelmi példák nyomán az, hogy a kommunista eszme társadalmi megvalósítása lehetséges, de hiányozni fog belőle az egyéni szabadság és kezdeményezés. És így érthető, hogy miért lett a hajdani centralistából az önkormányzat elkötelezett teoretikusa. Ez a meggyőződésünk, ami az Eötvösre vonatkozó irodalomban nem felismert, nem centrális meggyőződés, de megmagyarázza azt is, miért nem támaszkodunk olyan régi szerzők munkájára, mint Bihari Károly, vagy olyan egyébként a maguk nemében kiváló feldolgozásokra, mint Schlett István vagy Gángó Gábor. Mert a mi centrális érdeklődésünk ugyanis más, nagyon más, és ez áthatja egész feldolgozásunkat. Kritikai értékelésük mindenképpen meghaladná egy ilyen terjedelmű tanulmány kereteit.

Eötvös könyvének közvetlen motivációs háttere az 1848-ban egész Európán végigsöpört forradalmakban rejlik. A döbbenet abból fakad, hogy úgy látja, a forradalmak túl könnyen győztek, holott törekvéseik nem feleltek meg a kor fogalmainak, s főként azért győztek gyorsan és átmenetileg, mert

„senki sem mert a fennállónak védelmére kelni; éspe-dig azért nem, mivel azok, kiknek ez hivatásuk lett volna, s kiknek hatalmukban állott, nem hittek jogukban; s az épületet, mely általuk oltalmazandó lett volna, maguk is oly roskatagnak tartották, hogy az első rengés után odahagyták”.¹

A forradalmakat ugyanis csak egy csekély többség vitte végbe, a tömegek kimaradtak belőle. Mégpedig azért, mert a forradalmak mögött rejtett egy még nagyobb ve-

Nagy J. Endre

Magyar államelmélet a XIX. században II. Európai perspektíva a forradalom után: Eötvös József (1813–1871)

szély: magának a polgári civilizációnak a megtámadása. Bár Eötvös láthatólag nem ismerte az 1848-ban kibocsátott Kommunista Kiáltványt, de tisztában volt a kommunista törekvésekkel, s idézte Pierre-Joseph Proudhon híres mondását: a tulajdon lopás.

A XIX. század eszméi tehát anticipálták a XX. századi kommunista totalitarizmust, és még ma is időszerűek szavai, melyben összegezi a kommunista törekvést:

„A politikai forradalom elégtelen; társadalmira van szükség. A család, a birtok, minden megtámadtatik, mi az emberi társadalmat eddig összetartá, vagy ami jövő-dőben új alakulás csírája lehetne. Az emberiséget újjá kell teremteni; nem elégséges a káoszhoz visszatérniünk, hanem atomjaira kell feloszlatnunk mindent! Már közel az idő, midőn szilárd republicai nézetek senkit sem fognak a reaktionarius névtől megóvni; s ki a tömegnek tetszeni kíván, kénytelen lesz a család iránti szeretetet a testvériségen elkövetett árulásnak – a birtokot lopásnak nyilvánítani.”²

Különösen a II. kötet elején, a III. fejezetben tárgyalja a kommunizmus tanait. Rousseau-val kezdődött az az irányzat, ami a szocializmushoz és a kommunizmushoz vezet. Eötvös megállapítja, hogy a szocializmus „tulajdonképpen kívül áll korunk politikai mozgalmainak körén, s hogy annál fogva párthíveit sem a szabadság, sem az egyenlőség elvének pártolói közé nem számíthatni”³. Mégpedig azért, mert a kommunisták a családot akarják felszámolni, hogy leküzdjék az egyéniséget, és a lelket a testnek alárendeli. Mivel el akarja nyomni az emberek erejét, melyet egyesek mások elnyomására akarnak felhasználni, szükségképpen meg kellene támadni a szabadságot, ami minden egyenlőtlenség forrása! De mégis a szabadságra hivatkoznak, ami csak azt bizonyítja, hogy „egyetlen tan sem számíthat korunkban követőkre, ha nem a szabadság megvalósítását tűzi célul”⁴. E látnoki szavak, melyek a kommunizmust

előlegezték meg, nyilván averziót váltottak ki a XX. századi szocialista rendszerben, és ezért is volt kevésbé népszerű a hivatalos irodalomban Eötvös József, a közíró.

Ő az okokat is keresi. Látja, hogy egész Európában, miután a XVI. században megszakadt az egyház hegemoniája, és minden nép, ki lassabban, ki sebesebben elindult önálló fejlődése útján, s a közelmúlt konvulziói minden európai népnél megmutatkoztak, minnek oka csak az eszmék azonosságában rejtőzhet. Ezzel Eötvös idealista alapra helyezkedik. Márpedig, ha feltesszük, hogy Portugáliától Lengyelorszáig, Erdélytől az óceánon túlig, bár az egyes népek a műveltség különböző fokain állnak, mégis ugyanazokkal az eszmékkel találkoznak, mint mozgatórugókkal, akkor vagy azt kell feltennünk, hogy ezek az eszmék tévesek, hiszen nem vezettek nyugalomra, csak újabb forradalmi viharokra, vagy pedig azt, hogy nem az eszmékben magukban, hanem alkalmazásukban rejlik a hiba.

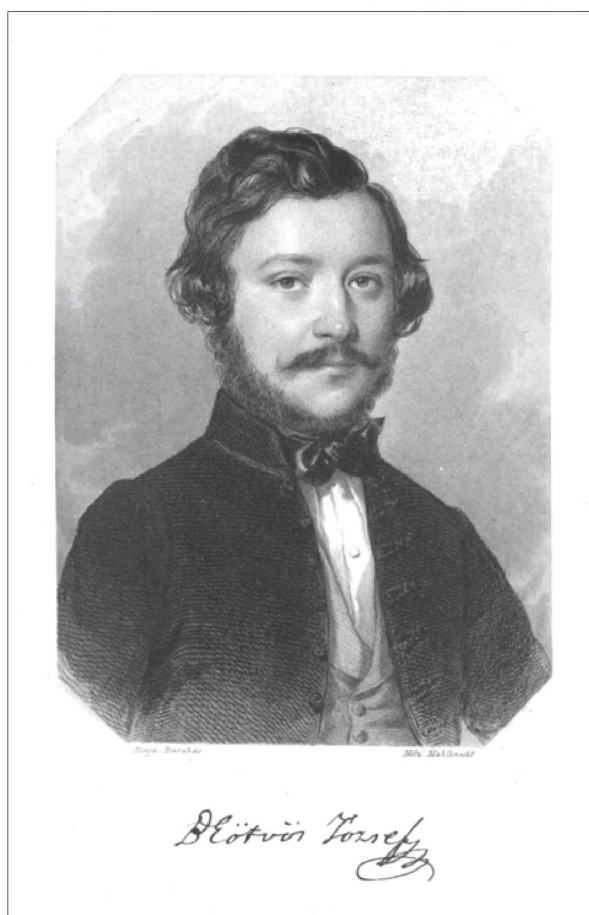
Eötvös egész műve annak bizonyításában áll, hogy nem az eszmékben, hanem alkalmazásukban van a hiba. Ha pedig a forradalmak az állam ellen irányultak, akkor meg kell vizsgálni az államtudományok állapotát ahhoz, hogy megállapíthassuk, miben rejlett ez a hiba, hiszen több államban – nem beszélve Franciaországról – éppen az államtudomány kiváló művelőire bízta az ország kormányzatát.

II. Pozitivistá módszertan

Eötvös módszertani megalapozást kíván adni fejtegetéseinek. Úgy látja, hogy míg a természettudományok diadalmasan haladtak előre, addig az államtudomány területén a kételyhez tértünk vissza. Tudniillik a természettudományok a tapasztalásra épülnek, az államtudomány művelésében azonban ezt nem észlelhetjük. Vannak, akik a tárgy különbségében lelnek magyarázatot. Míg a természettudomány az örök anyag örök törvényeit kutatja, az államtudományokban az ember érzelmei és viselkedése kiszámíthatatlanok. De ez Eötvös szerint nem magyarázhatja az államtudományok hátramaradottságát. A természettudományok is attól kezdve váltak szilárd tudománnyá, hogy nem szillogisztikus következtetésekre, hanem a tapasztalásra mint a bizonyítás legjobb formájára építettek.

Eötvös ezzel a XIX. századi pozitivistá tudományeszményhez csatlakozik, úgy ahogy azt Auguste Comte és John Stuart Mill kidolgozták. Mill már 1843-ban könyvet írt az induktív és a deduktív logika módszereiről, és ebben Eötvöséhez hasonló fejtegetéseket találunk. Így például arra nézve, hogy az államtudományok területén nem lehet kísérletezni, az csak azt jelenti, hogy itt a tapasztalatok

„soha sem nyújthatnak annyi biztosságot, mennyit a természettudományok körében tett kísérleteknél követelünk. Történelmi tények nem analysálhatók tökéletes szabatsággal [...] De mindebből csak az következik, hogy [...] az államtudományok soha nem fognak a tökéletes bizonyosság azon fokáig eljutni, mely a természettudományokat jellemzi – s [...] a tapasztalást itt más úton kell keresni [...]”⁶

Eötvös József

Ez a más út pedig a történelem tapasztalati tanúsága, mert bár az ember sokat haladott előre, de bármilyen messze is jutott, „a természet éppoly örök és változatlan az emberben, mint a föld többi teremtményében”⁷.

III. Az uralkodó eszmék torzulása

Nem szükséges a gondolatgazdag módszertani fejtegetéseket tovább követni, ahogy azt Eötvös a bevezető fejezethez készített hosszú jegyzeteiben kifejti, hanem inkább forduljunk az első fejezet tartalmához, ami a fő tézist tárgyalja. A fogalmak, amelyek a kort mozgatták, milyen helyes értelemmel bírtak, és miként torzulnak el az alkalmazás során. Megfigyelhetjük Eötvös azon helyes módszerét, amit mindig is alkalmazni kellene az államtudományban, azt, hogy

egyetlen állam és egyetlen intézménye sem magyarázható meg önmagából, hanem csak azokból a társadalmi körülményekből, melyek között létrejöttek, illetve amelyek között fenntartanak, illetve azon körülményekből, melyek megváltoztatásukat követelik.

Európában, kivéve Oroszországot és Angliát, három eszmével találkozunk, amit az emberek követtek, a szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség.

Szabadság:

„azon állapot, melyben az ember mind saját tehetségeit, mind az őt környező természet erőit a lehetőség határai között, maga által választott célok elérésére használhatja”.

Egyenlőség:

„amennyiben ezen elvnek az állam körében alkalmazásáról van szó, az államéletnek oly módon szabályozása, melynél fogva az egyes sem előjoggal nem bír, sem külön teherrel nem illettethetik. Mindenkinnek egyenlő alávetetése vagy egyaránti függetlensége, mindnyájoknak egyenlő jogosultsága az államhatalom gyakorlatában”.

Nemzetiség:

„az egyes népek azon törekvésében nyilvánul, mellyel mindenikük azon helyzet elfoglalása után fárad, melyre magát múltjánál (történeti jogánál), nagyságánál vagy más tulajdonságainál fogva jogosítottnak véli”.⁸

A szabadság valóságos értelmezésére jó példa Franciaország. A szabadság eszményét feláldozták a nemzeti függetlenség oltárán, és a konvent olyan hatalmat foglalt el, mint XIV. Lajos idején, ezt Napóleon csak továbbfejlesztette. A szabadság után fél évszázad Franciaországban csak a kormányhatalomért folytatott küzdelem volt. Innen a tanulság, hogy a politikai szabadság azt jelenti: hatalommal bírni a kormányzásban, mert „minden alkotmány annál szabadelvűbb, minél több biztosítékot nyújt minden egyesnek, hogy a lehetőségig sokat kormányozzon”.⁹ Így a politikai szabadság nem más, mint az egyenlőség elvének alkalmazása az államra, vagyis arra, hogy mindenki egyenlő mértékben járuljon hozzá a közakarat kialakításához.

Rousseau elmélete az állam korlátlan hatalmáról és oszthatatlan szuverenitásáról odavezetett, hogy az egyéni szabadság alávetése a többség akaratának mentén valósítható meg. Az tehát, hogy a politikai egyenlőség teljes mértékben megvalósítható legyen, csak két módon képzelhető el: vagy a tulajdon és a társadalmi viszonyok teljes egyenlősítése révén, ami odavezet, hogy a munkásság „a külvárosokból a törvényhozás palotája felé nyomulva, veres zászlók alatt halállal fenyegetik a társadalmat”¹⁰ (ami Eötvös reményével ellentétben a XX. században meg is valósult). Vagy pedig a másik lehetőség: egy despotikus kormányforma mellett anélkül, hogy a társadalmi viszonyok egyenlőtlenségét vagy a tulajdonokat egyenlősítőnek. Erre példák a görög, illetve a római történelemben, vagy a cromwelli Angliában, vagy a Napóleon alatt Franciaországban lelhetőek fel (erre pedig a sztálinizmus a példa, ahol az egyenlőség a szabadság elvesztésével, illetve egy új osztályviszonnyal, bürokratikus totalitarizmussal járt együtt).

Mármint az, hogy a nemzetiség mind a szabadság, mind az egyenlőség fogalmával ellentétbe került, a tapasztalatokból következik, hogy

„mindenütt az a szándék tűnik fel, hogy az egyenjogúság eszméjével a nemzeti antagonizmus szelleme is terjesztessék; és bármi szűk körök közé legyen szorítva az egyenjogúság – az iskolában, a községben –, mindenütt eszközüül használtatik az, az egyes nemzetiség felsőbb-ségének szilárdítására – mások rovására”.

IV. A jövő fenyegető, ha...

A XIX. században ezek az ellentmondó elvek a francia forradalom nyomán alakultak ki. Eötvös az I. kötet utolsó, mintegy százoldalas, messze legterjedelmesebb fejezetében felveti a kérdést, hogy milyen jövőnek nézünk elébe. Mert a francia forradalom csak azt vitte tovább, és azokat az elveket követte, amiket a királyság hatalma érdekében századokon keresztül felhasznált. S ma is az egyéni szabadság korlátozása felé halad, amennyiben az államhatalom terjedelmét egyre kijjebb kívánja terjeszteni:

„a nép kezében az abszolút hatalom nagyobb kiterjedésben, s hogyné szorítottatnék általa az egyesnek szabadsága még szűkebb korlátok közé, mint az a királyság alatt lehetséges volt”.¹¹

A kommunisták törekvései csak ezt a folyamatot hosszabbították meg logikailag, amin a jelen államintézményei nyugszanak. A kommunizmus, bármennyire is úgy látszik, hogy ellentétben van az emberi természettel, mégis, hosszú történeti fennállása bizonyította életképességét. Peruban az inkák birodalma évszázadokig kommunista elveken nyugodott. „Mindez azonban nem bizonyítja, hogy a kommunizmus egyáltalában lehetetlen, hanem csak azt, hogy nem állhat fönn abszolútizmus nélkül”,¹² amint ezt később a kommunista totalitarizmus még szelídebb formájában is világosan igazolta. Hogy a francia forradalom terrorba torkollott, túl azok szándékán, akik kezdeményezték, túl minden határon, egy örült Marat-nak és egy utcaszónoknak, Dantonnak a szavaira, és egy diktátor, Robespierre teljhatalmához vezettek, aki „egy közepszerű ügyész” képességeivel rendelkezett, annak egyetlen magyarázata volt, az, hogy

„mindarra, ami hatalma ellen felkelt, a törvényszerűtlenség bélyege ütett. Mihelyt egyszer a korlátlan nép akarat az egyedül jogszerű hatalomnak s a convent a nép felségi jogai jogszerű képviselőjének ismertetett el, kénytelen vala mindenki alávetni magát hatalmának, hacsak elveit megtagadni nem akarta. Csak azáltal volt lehetséges a terreur, mivel azoknak, kik azt meg akarták támadni, jogi alapjuk hiányzott, s az elvek elismerésében minden ellenállás kárhuztatása bennfoglaltatott.”¹³

Ebben az elvben felismerhetjük a sztálini kommunizmus elvét, azt, hogy bárki, aki eltért Sztálin fő irányvonalától, az önmagát ítélte halálra, saját maga szerint is.

Eötvös látja a veszedelmet, ami a XIX. század közepén a „keresztény polgárosodást” veszélyeztette, nem nyugodhatott bele, hogy tovább is így menjenek a dolgok,

ezért keresett egy ellenjavallatot a kommunizmus, illetve az állami túlhatalom ellen, és ezt ő a hajdani centralista, ironikus módon, az önkormányzat elvében találta meg. Mivel ezt beágyazta az állam központosításának keretébe, elismerve az állam jogát azon ügyek intézésére, amire hivatott, felmerül a kérdés: látott-e valami egyéb orvosságot is az állami túlhatalom ellen, mint az önkormányzatot.

Eötvös könyve az önkormányzat affirmációjának a műve. Miután Eötvös szerint az állam célja nem önmagában, hanem az egyéni szabadság biztosításában áll, meg kell vizsgálni, hogy miként egyeztethető össze a központosítás az önkormányzattal.

V. Az állam célja az egyén boldogsága

A második kötet az államkeletkezési nézetek bírálatával kezdődik. Eötvös szerint el kell választani az állam keletkezését annak jogalapjától. Előbbiről azt állapítja meg, hogy történetileg nem igazolható a szerződéses keletkezés. Utóbbiról azt kérdezi: mi igazolja az állam jogalapját? Nos, a válasz erre az, hogy „abban kell keresnünk az állam jogalapját, ami az akaratot meghatározza, tudniillik: az ésszerűségben”.¹⁴ Ezután értelmezi az állam mibenlétét. Ez nem rejlik sem az erkölcsi törvény uralomra juttatásában, sem a közjólét megalapításában, sem a kizárólagos jogvédelemben, sem a fejlődés előmozdításában, sem az államban mint öncélban.

Az állam célja abban van, hogy a nép valóban mit gondol erről, eltekintve a népek előítéletétől. Ebből következik, hogy az egyén az államot nem célnak tekinti, hanem eszköznek, és úgy hiszi, hogy egyéni céljait az állam segítségével elérheti. Eötvös kitér arra is, hogy az államot, bár Isten művének lehet tekinteni, de ebből nem következik az, hogy „az állam föladatára és az államhatalom természetes határait nézve további következtetéseket vonjunk”.¹⁵ Érvényes ugyanis a krisztusi mondás: „Az én országom nem e világból való” (Ján. 18,36), azaz semmilyen kormányformát nem szabott meg, hanem mindent egyaránt elismert, éppen ezért nyitott korlátlan teret az emberiség haladásának.¹⁶ Ezért van nagy jelentősége az egyházi és a világi viszonyok elkülönítésének (ami, tesszük hozzá, a mai napig nem ment végbe a muzulmán világban, ahol nem alakult ki a legitimitás világi fogalma¹⁷). Ez tehát egy utilitarista felfogás, mely szerint

„rendes viszonyok között minden államot az egyesek önzése tartja fenn, s a veszélyeket, melyek az államot fenyegetik, csak úgy kerülhetni el, ha a többség meggyőzhető afelől, miszerint önzésből kell kívánniok az állam fönntartását”.¹⁸

Ebből következik, hogy az állam első partikuláris célja az egyéni biztonság garantálása, legelőször is a vagyon biztonsága. De nem ezek megszerzése, hanem csak garantálása.

VI. A hatalmi ágak

Eötvös a harmadik könyvben foglalkozik az egyéni szabadság állam általi biztosításának feltételeivel. Az állam egysége területe és népessége nagyságában, illetve abban a kohézióban és impulzusban rejlik, mellyel célja felé tör, ami az állam törvényhozási, kormányzási és képviselői egységében testesül meg. Ennek tárgyalásánál tér ki Eötvös az államhatalmi ágak elválasztásának problémájára.

Az első pillanatban meglepő, hogy Eötvös nem híve az államhatalmi ágak elválasztásának. De ha közelebről megvizsgáljuk, akkor nagyon is modern felfogást képviselt, amihez csak Bibó István koncepciója hasonlítható.

Eötvös okfejtése szerint, amikor Montesquieu a XVIII. század közepén kidolgozta elméletét az angol példa nyomán, a fő ellenfél a királyi túlhatalom volt, ami ellen jó eszköz volt hatalom megosztása, amellyel gyengítették a királyi hatalmat. De ha az angol példát vesszük, ott is a parlamenté a szuverenitás: a parlament összehívási joga az uralkodót illeti meg, sőt joga van a parlamentet fel is oszlatni, a vádemelés joga az alsóházat illeti, míg az ítéletet a felsőház mondja ki. Az igaz, hogy sem a törvényhozó, sem a végrehajtó, sem a bírói hatalom nincs egy kézben. De sem a király, sem az arisztokrácia, sem a nép lényeges része nincs kizárva a törvényhozásból, sem a bírászkodásból. És létezik a békebírói intézmény, aminek tagjait Angliában mindig a köznemességből (*gentry*) választják.

„De éppen azáltal, hogy minden államhatalom meg van osztva a királyság és az angol társadalom osztályai közt, oly egység támadt e hatalmak között, minőt egymás államban sem találunk, s éppen annak köszönheti Anglia állami nagyságát; azonnal vége lenne annak, mihelyt a hatalom megosztása elvét, melyet az angol alkotmányból vontak le, valóban be akarnák abba vinni.”¹⁹

Bibó István hasonlóképpen mondja, hogy

„az angol szabadság tehát nem azért funkcionál, mert a hatalmak egymástól el vannak választva, hanem azért, mert több hatalom áll egymással szemben, s különösen körül van bástyázva azoknak a tényezőknél az önállósága, melyek a hatalomkoncentráció veszélyét leginkább megtettesítő végrehajtó hatalommal szemben állnak. A probléma tehát nem az, hogy az állam funkcióit kategorizáljuk, azután kimondjuk, hogy ezeket egymástól tűzön-vízen keresztül el kell választani, hanem az, hogy a hatalomkoncentráció bármely szer- vi jelenségével szemben kell hatásköröket megosztani, tőle hatásköröket elvonni, vele szemben konkuráló hatalmakat megszervezni.”²⁰

A hatalomkoncentrációt kell tehát megakadályozni, ami Bibó szerint a végrehajtó hatalom részéről fenyeget, s ezért „a végrehajtásnak a törvényhozástól, pontosabban a törvényhozás rendszerint népképviselőttől való függősége, felelőssége nemhogy káros volna, hanem nagyon is szükséges”.²¹ S a végrehajtó hatalom koncentrációjával szemben Bibó is többek között „az öngazgatás kiszélesése-

désében²² látja a legfőbb ellensúlyt, éppúgy, mint Eötvös. A végrehajtó hatalmat Eötvös szerint is a törvényhozónak kell alárendelni. Tehát Eötvösre is érvényes – miként Montesquieu-t dicséri –, hogy „igen jól belátta ő, hogy nem annyira a hatalmak megosztásától függ a szabadság, mint inkább attól, hogy kire ruházzák e hatalmakat”²³

Eötvös ezután elemzi a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat. A végrehajtó hatalmat alá kell vetni a törvényhozó hatalomnak. Itt azt a kérdést vizsgálja, hogy miképpen lehet biztosítani az egyéni szabadságot az állam túlhatalmával szemben. Ezt három tényezőben látja: 1. az államhatalom belső szervezete által, 2. a nép jogát arra, hogy meghatározhassa, kikre ruházza az államhatalmat, vagy legalább felelősségre vonhassa kormányt, 3. ha az államhatalmat korlátok közé szorítják, amit nem léphet túl.

Ami az elsőt illeti, erre szolgálnak azok a szabályok, amelyek például megállapítják, hogy a törvényhozás hány tagjának kell jelen lennie, vagy hogy minősített többséget követelnek-e meg bizonyos törvények elfogadásakor. A törvényhozásnak két házra osztása, és így tovább. A királyságot nem szabad a végrehajtó hatalom részének tekinteni, hanem a törvényhozásnak, ugyanis alkotmányos királyságban is ő hívja össze a törvényhozó testületet, illetve feloszlathatja azt; a felsőház feladata pedig az, hogy a pillanatnyi érdekekkel szemben a történeti jogot képviselje. Vannak államok, ahol királyság van, másokban köztársaság. Mindkettő mellett lehet érvelni. De ha királyság van, a királyt a törvényhozás részének kell tekinteni, mert ha a végrehajtó hatalomba sorolják, akkor ugyanaz történik, mint Franciaországban az 1791. évi alkotmánynál: megfosztják a királyt hatalmától.

Ami a nép részvételét illeti a közhatalomban, Eötvös úgy fogalmaz, hogy „az egyes a közakaratnak csak oly mértékben legyen alávetve, amennyiben részt vesz a közakarat meghatározásában”²⁴. Nagy államokban a választójog ezt nem biztosítja. A válasz az, hogy az egyén csak igen kis mértékben látja ennek révén egyéni szabadsága biztosítását. Ezért ennek csak egy másik módja lehetséges: redukálni a hatalmat, amit a törvényhozás, kormányzás és képviselés magában foglal.

VII. A központosítás problémái

A negyedik könyv a központosítás problémájával, illetve annak helyes mértékével foglalkozik. A kérdés azonos az állami beavatkozás terjedelmének kérdésével. Olyan állam tudniillik gyakorlatilag elképzelhetetlen, amiben csak egy egységes akarat van. Ezért egyenként kell megvizsgálni, hogy mik a határai az állam cselekvőségének. Így a törvénykezési központosítás nem szükségszerű feltétel. A bizonyos jogállapot elérhető, ha a polgárok kölcsönös viszonyai és a birtokviszonyok egy idő után összezsugorodnak.

A francia forradalom óta azonban ezt gyors törvényhozási roham váltotta fel, ami nem eredményezte a jog egyforma kezelését. A törvény érvényessége ugyanis nem a meghozatalkor, hanem a gyakorlati alkalmazás során dől el. Ezért döntő jelentőségű az esküdtszék alkalmazása. De

ez nem járul hozzá a törvény egységes értelmezéséhez. Erre csak két mód van: vagy egy kasztra kell bízni a bírói tisztséget, vagy az államtól kell függővé tenni a bírák kinevezését. Mindkettőnek megvannak az előnyei és a hátrányai.

Sokkal érdekesebb a IX. fejezet, amelyben a közigazgatás központosítását tárgyalja Eötvös. Vannak támogatói és ellenzői. Ezért a közigazgatás kettős feladatából kell kiindulni. Egyfelől eszköze az állam parancsai végrehajtásának, másfelől el kell látnia a községek ügyeit is. Ezért tudnunk kell, hogy a helyhatóságok által kezelt ügyek közül melyek tartoznak az államra. Ezt nem lehet megtudni sem tudományos értekezésekből, sem írott alkotmányokból. Ez gyakorlati kérdés.

Eötvös négy szempontot emel ki: 1. az államnak semmi más eszköz nem áll rendelkezésére, mint az állampolgárok, tehát minél több állampolgárt vesz igénybe, annál kevesebb ereje marad a polgároknak egyéb hasznos munkára; 2. nem elég mindenhatósággal felruházni az államot, mert az ösztudás „minden telegráf és rendőrség, alapjog és felelősség mellett sem áll tehetségükben”²⁵; 3. a központi hatalomnak tulajdonított mindenhatóság téveszme, mivel az államhatalom megbízottjai kénytelenek hatalmuk gyakorlását másokra átruházni; 4. ki lehet ugyan mondani, hogy mindenki alá van vetve a főhatalomnak, de azt egyetlen önkényúr, egyetlen kormány sem tudja kieszközölni, s elérni, hogy ne támadjon vele szemben ellenállás. A túlzott központosítás ellenében csak az autonómiák segítenek. Mert, ha

„központosított az állam, s úgy van rendezve, hogy választott törvényhozás többségétől függ az államhatalom gyakorlása, parlamenti ellenzés lép a helyhatósági helyébe. Ha a központosított állam polgárai, mint Franciaországban, hosszas tapasztalás után azon meggyőződésre jutottak, hogy a parlamenti ellenzés terén minden erőfeszítéssel sem lehet semmi eredményre jutni: titkos társulatok működése lép a parlamenti ellenzés helyébe, vagy az államra nézve színleg idegen térre viszik át a vitát, s aláássák az államépület alapját, mely erősebb, hogysen egyenesen megtámadják. De nekem úgy tetszik, hogy mindezen ellenzések közül a központi hatalomra nézve talán legkellemetlenebb, de az államra bizonyosan legkevésbé veszélyes a helyhatósággal bíró testületek ellenzése a törvény által megszabott formák között.”²⁶

Példa az ellenkezőre Franciaország, ahol megsemmisítették a helyi önkormányzatokat, és ennek következtében

„megsemmisíték az egyéni szabadság érzését, s azzal minden politikai szabadság egyedül biztos alapját; ezáltal azonban, midőn az addigi ellenállási eszközöket megkísérlették semmivé tenni, egyszersmind előkészítették a forradalmakat”²⁷.

Ezért az állam mindenhatósága ellen csak úgy lehet lépni, ahogy századokon keresztül mindenféle zsarnokság ellen megpróbálták, azaz

„hogy a községnek, tartománynak s általában az államban levő szervezeteknek, melyek az egyént az állammal egybefűzik, bizonyos önálló kört adjanak önálló tevékenységre, s ezáltal az államhatalomnak gyakorlatilag szilárd határokat vessenek”.²⁸

VIII. A megoldás: önkormányzatiság

Az ötödik könyv azzal foglalkozik, hogy az önkormányzat miképpen akadályozhatja meg az állam túlhatalmát. Bár Eötvös meg van győződve arról, hogy kora a nagyobb területű és népességű államoké, amiben szükség van egy bizonyos fokú központosításra, de

„az egyéni szabadság védszere demokrata államokban az államhatalom támadásai ellen ugyanaz, mely az egyéni szabadságot századokig védte egyeduralmokban az államhatalom ellen, tudniillik: erős községek alkotása”.²⁹

A helyi önkormányzaton Eötvös elsősorban a községi önkormányzatot érti, ugyanakkor azt is tudja, hogy léteznek a szabad egyesületek is: „az egyesülés lehetősége nélkül nem képzelhetni szabadságot”. Az egyesületek és klubok között azonban lényeges különbséget konstataál. Míg az egyesületek szabadon szervezhetnek olyan célokra, melyeket önerővel nem, csak egyesüléssel lehet elérni, addig a klubok, vagyis elsősorban a politikai klubok egy olyan világban, ahol az állam közegei a szabad sajtónyilvánosság és a törvényhozás vitái nyomán meggyőződhetnek a polgárok érdekei felől, szükségtelenek. Ugyanis

„annyian tolják fel magukat az összes nép szóvivőinek, s annyit összevissza beszélnek az állam érdekeiről, hogy az ezer meg ezer hang zavarában sem a nép, sem a kormány nem tudja kivenni: hogy mihez tartsa magát”?³⁰

Ezért veszélyes a közérdek megvitatásának céljával felállított politikai klubok létezése. E megállapításon azonban az élet túlhaladni látszik, amikor ma, több mint száz évvel Eötvös után, úton-útfélen vitatják meg a különböző egyesületek egy-egy kormány intézkedéseit. A fő baj Eötvös szerint az, hogy ott az ellenkező nézet megvitatására nincs lehetőség, s így minden résztvevő abban tünteti ki magát, hogy követeléseit a szélsőségig fokozza. Így „az a meggyőződés, hogy a kormánytól a lehetetlent kell kívánni, hogy valamit nyerni lehessen, a legszélső követeléseknek is méntségéül szolgál”.³¹

A történelem tanúsága szerint azt

„csak arra használták, hogy egyes embereket vagy pártokat gyűlölet tárgyaivá tegyenek, vagy az állam intézményeit erőszakosan felforgassák, s nagy csalódás azt hinni, hogy a szabadság biztosítékául tekintendő, ami az államhatalom birtokában levők állását veszélyezteti s könnyíti az alkotmány megváltoztatását”.

Ezzel szemben a szabad egyesületek megszilárdítják az állam egységét. Az egyesületek ugyanis községszövetségeket is létrehozhatnak, amiből következik, hogy

„az egyesületi jog egészen új tömböket képez, melyek nemcsak az állam egyes részeinek igen szoros elkülönülését s túl nagy szilárdságát megakadályozzák, hanem, amennyiben bizonyos érdekek az állampolgárok egész osztályai számára közősek, az egység öntudatát is mindnyájukban ébren tartják”.³²

Az egyesületeket főként a gazdasági szükségletek kielégítésére hozták létre, ahogy az történetileg a céhek keletkezésében, sőt városok szövetségében, mint például a Hanza-városok szövetsége is megmutatkozott. Az állam tehát szilárdságát és bizottságát az egyesületek és községek sokféle önkormányzatában találhatja fel.

Azonban az államot még az is fenyegeti, ha túl gyorsan változtatják a törvényeket, ami ellen azonban semmi intézményes biztosíték nincs. Ennek vizsgálatát Eötvös onnan indítja, hogy gondolkodók sokaságát foglalkoztatta a probléma: mire ruhazzák az államban a főhatalmat. A történelem azonban azt igazolja, hogy bármely kormányformával, legyen az egyeduralom vagy népuralom, mindig vissza lehet élni. Ezért a legnagyobb szellemek amellet foglaltak állást, hogy a vegyes kormányformák a legellenállóbbak. Mindazonáltal, ha nincsenek is intézményes biztosítékok, minden államnak szüksége van némi erkölcsi biztosítékra is. Ilyen biztosíték az államhatalom ellen a jog iránti tisztelet.

S e ponton felmerül a természetjog fogalma, és ez felveti a jog fogalmát. A jogot sokan a törvényekkel azonosítják. Eötvös Montesquieu-t idézi, amikor azt írja, hogy a törvények a dolgok természetéből folyó szükségszerű viszonyok. De erről éppúgy változnak fogalmaink, mint a jogról. Kétségtelenül meg lehet állapítani az ember társas létéből fakadó törvényeket, amelyek minden társadalmi rend feltételei. De a törvények az állam fenntartásához nem elegendők. Csak akkor „ha e törvényeket a hit ereje, egyesnek hatalma vagy a közmegegyezés szentesíti”.³³

Ezzel Eötvös nagyjából anticipálja Max Weber három legitímációs elvét (karizmatikus, tradicionális és legális). Ezért

„a jog iránti tiszteletet csak annyiban tekinthetmi az államban levő viszonyok erkölcsi biztosítékául, amennyiben e tisztelet a pozitív törvények által megszabott pozitív jogra is kiterjed. [...] Mert a törvény mindig akkor legerősebb, ha erkölcsi alapokon nyugszik, s a természeti jogok felőli fogalmaknak megfelel.”³⁴

De, ha ezért a természetjogot valami módon is elfogadjuk a pozitív jog mércéjének, még akkor is a pozitív jog és a pozitív törvények tiszteletére van szükség. Ellenkező esetben „a pozitív jog lenézése által” bekövetkezik az állam bukása, ha az emberek csak a természetjog követésére érzik magukat kötelezettnek, éppen a legfontosabb természeti jog szenved sérelmet. Láttuk ezt Franciaországban, ahol

„először a korlátlan királyság érdekében törekedtek minden történeti jog megsemmisítésére, míg a célt elérték, hogy aztán a velünk született emberi jogok nevében a királyság történeti jogait támadják meg, s elvégre pedig minden pozitív jogot megsemmisítettek, s az ész tekintették egyedüli irányadónak az állam rendezésében; ha látjuk, miként adtak az államnak, az ész uralma biztosítása végett, korlátlan hatalmat, s mint tőnek minden egyest tehetetlenné e hatalommal szemben; s hogy azon alapelvek általános elismerése dacára, mik szerint az államot rendezték, dacára mindazon eszközöknek, melyekkel az államhatalom ereje központosítására rendelkezhetett, dacára azon törekvéseknek, mik szerint az állam ellenében minden ellenállást fizikailag lehetlenné akartak tenni, mégsem sikerült sehol valami szilárdat hozni létre [...]”³⁵

IX. Jog és törvény

A jog és a természetjog viszonyának problémája átvezet a törvényhozás és a jog kérdéséhez. Az állam korlátlan hatalmát a jog tisztelete biztosítja, ugyanúgy, mint az egyének jogtisztelete. Eötvös a XI. fejezetben veti fel egy legfőbb törvényszék szükségességének kérdését. Erre azért van szükség, mert

„ha az állam és egyes részei közt fönnálló viszonyokat törvénnyel kell rendezni: az alkotmány által meghatározott viszonyok fönntartása végett ítélőszékekre is van szükség, melyek az államhatalom és az állam egyes részei közt fönnforgó minden kérdésben határozzanak afölött: vajon a kérdésben levő tárgy a törvény szerint az államnak vagy egyes részeinek hatáskörébe tartozik-e”³⁶

Ez érinti – mai kifejezéssel – az alkotmánybíróság problémáját. Eötvös leszögezi, hogy míg az alkotmány fennáll, a bíró ítélete fölötté áll az uralkodó hatalomnak, ami nem egyéb a törvények fensőbbségénél. Amely államban ezt nem ismerik el, despotizmusnak kell tartanunk. A király, még ha a törvényhozás részének is tekintjük, mint Eötvös, nem lehet döntőbíró például hatásköri kérdésekben. A bírói hatalom nem ellenkezik a szuverenitás fogalmával. Amerikában a törvényszék feladata az, hogy a nép és a törvényhozás közé álljon, s itt az annak eldöntése is megilleti, hogy „a törvényhozás szabályai egyezők-e az alkotmánnyal”³⁷.

Ez a helyzet megköveteli, hogy a bírák függetlenek legyenek, de ugyanakkor a törvénytől minden esetben magát függésben lévőnek érezzék. A bírót nemcsak az idegen befolyástól kell megóvni, hanem gondoskodni kell arról is, hogy kötelességét teljesítse. Ez a felelősség. Eötvös meglátása szerint a bírót a vesztegetésen és nyilvánvaló törvénytöréssel kívül nem lehet felelősségre vonni. Ez különösen érvényes azokra a törvényszékekre, melyek az alkotmány fenntartása felett őröködnék, és az állam és egyes részei közti vitában döntenek. A *vis inertiae*, az ellenállás joga, melyet egyes részek, tartományok vagy megyék bírnak, sosem szolgált védelemül az önkormányzat számára.

X. Állam és vallás

Az ötödik könyv a vallás befolyását vizsgálja az államra. Az államra nézve mindig veszélyes, ha nélkülözi azt az erkölcsi biztosítékot, amit a vallástól kölcsönözhet. De ez nem jelenti azt, hogy oly vallást, amelynek az állam támaszára van szüksége, semmilyen állam nem tarthatja fenn. Az állam a vallás parancsait zsinórmértékül veheti, de eszközként nem használhatja. Ha a vallás túlságosan egybefolyik az állammal, az állam elleni támadás egyben az egyház elleni támadás is lesz. A keresztény vallás egyetemes érvényű,

„oly állapot létesítése, melyben a föld minden népei békeesen laknak egymás mellett, testvériségük öntudatában, s egyetlen közösséggé egyesülvén, csupán istennek szolgálnak mint uruknak: ez azon eszmény, melyre a kereszténységnek törekednie kell”³⁸

A kereszténység a szabadság vallása. Ahogy a kereszténység terjedt, úgy törtek össze a rabszolgák láncai, ismerték el az emberi méltóságot, a kereszténység szelídítette meg ama nagy többség sorsát, amelyet kizártak a politikai jogok érvényesítéséből, s a kereszténység biztosította mindenki számára az egyéni szabadságot. Bár a kereszténységet gyakran használták a zsarnokság megalapítására is, mégis ez biztosította híveinek a lelkiismereti szabadságot, ami csak a hit tekintetében lényeges. Ez eredményezi „politikai formák iránti” közönyét.

A kereszténység hozta magával azt is, hogy különbséget teszünk világi és egyházi hatalom között, e hatalmak egymástól függetlenek. A községi önállóság:

„az egyház és a községek szabadsága kölcsönösen támogatják egymást, mert mindkettő ugyanazon elven alapul, miszerint tudniillik az állam hatalma csak bizonyos körön belül lehet korlátlan és nem mindenütt”³⁹.

XI. Szociológiai kitérő: a haladás törvényei

A hatodik könyv azt fejti ki, hogy a haladás törvényei miként befolyásolják az államszerkezetet. Eötvös először annak kritériumait vizsgálja, hogy van-e egyáltalán haladás az emberiség történetében. Véleménye szerint három tényezőn lehet lemérni, hogy tényleg van-e haladás a történelemben: 1. azon hatalom mértéke, mellyel az ember bír az anyagi világ erői fölött; 2. a műveltség bizonyos foka mennyire terjedt el az emberek között; 3. mennyire ismerik el és tartják tiszteletben az emberi méltóságot. Eötvös hosszan érvel e kritériumok érvényessége mellett, majd meghatározza a haladás törvényeit.

A haladás a különböző egyének érintkezésétől függ. Ez azt jelenti, hogy a haladás megrekedt ott, ahol egy nép bezárkózott, vagy elszigetelten élt egy szigeten. Ezzel szemben a haladás az ellentétek harcában és keveredésében történik. Európában Róma és Karthágó, a kereszténységben a keleti és a nyugati kereszténység, a pápa és a császár investitúra

haladójára, majd a katolicizmus és reformáció, nos, ezek a haladás tényezői Európában.

A haladás irányát mindig az uralkodó eszmék határozzák meg. Így a reformáció a szabad vizsgálódásra épített, ezért ott, ahol uralkodott, többnyire nagyobb polgári szabadságot nyertek a népek, míg a katolikus országokban korlátlan hatalmú fejedelmek uralkodtak.

A haladás mértéke függ a szükségletektől. E törvények közelebbi megvitatása a szociológia területére tartozik. Eötvös azt vizsgálja, hogy e törvények milyen hatást gyakoroltak az államszerkezetre. Az első törvényt igazolja a történelem: a középkorban a keresztény polgárosodást segítette elő – ahogy mi mondjuk – a feudális széttagoltság; a Római Birodalom bukása számos német helyi hatalmat hozott létre, a középkori városi önállóság fejlődése, stb. Ezen különféle egyéniségek ütközése, közlekedése, viaskodása a forrása a középkori fejlődésnek. Ám ez az egyoldalú fejlődés kiváltotta az ellenhatást: a társadalmi biztonságra törekvést, ami arra vezetett, hogy egyre inkább felszámolták a középkori anarchiát, megszüntették a városok és a tartományok autonómiáját, és – részint a Római Birodalomra függesztve tekintetüket – nagy államokat hoztak létre. Ennek a vége a következetes kommunista törekvés, amely az egység nevében fel akarja számolni a tulajdont és a családot is. De erre megint keletkezett ellenhatás: amikor Proudhon az állam létét is szerencsétlennek nyilvánította. Ezzel a két irányzattal szemben Eötvös a fejezethez írott lábjegyzetben az arisztotelészi közepet ajánlja:

*„mint az államot csupán a központosítás elve által tartatni főnn: úgy az egyes jóléte az egyéni szabadság elvén alapszik. Mindkét elvet a legszigorúbb következetességgel, de mindeniket csak bizonyos körben kell követni. Ha mindabban, ami az állam köréhez tartozik, a központosítás maximumát, s mindabban, ami e körön kívül fekszik, a legnagyobb decentralizációt létesítjük – csak akkor értjük el a juste-milieu-t, a helyes közepet”.*⁴⁰

A második törvény a haladás irányát meghatározó törvény gyakorlati következményeit elemzi. Eötvös emlékeztet: a szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség eszméi, ahogy a gyakorlatba átültették, ellentmondásban vannak egymással. Nem sikerült az abszolút állam megvalósítása sem, mégpedig azért, mert bár az eszmék iránya lassan hat az államra, mégis „az egyéni szabadság fogalma szabta meg minden törekvés irányait keresztény polgárisodásunk folyama alatt”⁴¹ ugyanis az európai történelemben abban állt a haladás, hogy az egyéni szabadságot egyre több ember számára biztosították. Ezért előre látható, hogy az egyéni szabadság elve továbbra is megmarad, mert jöhet ugyan a miénken túlmutató, újfajta polgárosodás, de az is a régi romjaiból keletkezik. „Korunk tagadhatatlan jellemvonása az individualizmus”⁴² – állapítja meg Eötvös meggyőző erővel és előrelátóan.

Az elmúlt ötven év bizonyítja, hogy nem a korlátlan hatalom alatti függés irányába törekszenek az emberek, amit a folytonos forradalmak is bizonyítanak. Inkább az államhatalom tetemes korlátozása mutatkozik a jövő útjának.

A harmadik törvény azt vizsgálja, milyen szükségletek vezetnek az államhatalom korlátozására. Az emberek inkább

ragaszkodnak a fennállóhoz (*inertia*), mintsem elfogadják a bizonytalan újat, s utóbbira csak akkor készek, ha már a szükség az ajtón kopogtat. Eötvös azt reméli, hogy miután nagy államok alakultak, növekedni fog azon körök száma is, melyekben az egyén szabadon mozoghat. Minél nagyobb az állam, annál kevésbé épülhet a hazaszeretet érzelmére. Az állam önállósága jól rendezett pénzügyeitől függ, ahogy az egyén önállóságának alapja a háztartási függetlenség. Az állam szilárdsága tehát attól függ, hogy felülmúlja-e bevétele, illetve az adók a kiadásait.

A fennállót nemcsak erős államhatalommal lehet megvédeni: minden lakóház, amit a polgár épített, minden jog, amit az állam az egyéneknek biztosít, egy-egy kő az állam szilárd épületében. Az anyagi jólét emelkedését az idézi elő, ha

*„minél tágasabb kört nyitottak az egyesek önálló tevékenységének; amiből az következik, hogy az állam polgárai anyagi jóléte előmozdítására nem tehet jobbat, mint ha, önmagát korlátozván, mindenkire magára hagyja ügyei ellátását, akár egyes ember legyen, akár az állam védelme alatt álló testület”.*⁴³

XII. Nemzetiség és állam

De az állam szervezésében nemcsak az anyagi szükségletekre kell figyelniünk. Mert minden kor felett egy eszme uralkodik.

*„Ami egykor a kereszténység eszméje, ami a XVI. században az egyházi, a XVIII.-ban a politikai reformáció volt, ugyanaz a mi korunkra nézve a nemzetiség eszméje. Ez eszme valósítása erkölcsi szüksége lett e századnak [...]”.*⁴⁴

Vizsgálni kell azt is, hogy milyen hatással van a nemzetiségi eszme az államhatalom korlátozására. Ehhez meg kell határozni, hogy mit is értünk nemzetiségen? Eötvös szerint az egyes nemzetek öntudata nem a közös leszármazás tudatán alapul, helyébe a nyelvkülönbség lépett. Ez részint múltjuk öröksége, egy nép „minél messzebb haladt műveltségben: annál inkább fölülmúlja a fajkülönbség befolyását azon erkölcsi hatás, melyet a történetek gyakorolnak nézeteire és cselekedeteire”.

Ezzel szemben mások számbeli többségükre hivatkoznak. De mindkét esetben

*„a nemzetiség öntudata minden népnél külön egyénisége öntudatán alapszik: minden nemzeti jogosultsági igény nem egyéb az egyes népek azon igényeinél, hogy egyéniségüket elismerjék”.*⁴⁵

Ahol egy államban több nemzetiség él együtt, a többség nagyobb befolyással van az államra. Mivel Európában alig található olyan államot, ahol a nemzetiségek határai egybeesnének az államhatárokkal, s mivel az egyén Rousseau nézetei szerint minden jogát az államra ruházta, „szó sem lehet olyan jogok létezéséről, melyekre valaki nem mint polgár,

hanem mint valamely nemzetiség tagja tart igényt”.⁴⁶ Hogy e nemzetiségi igények mégis szét ne feszítsék az államot, erre „az önkormányzás elve alkalmazásaiban találjuk föl az eszközt”. Ugyanis

„a nemzetiség elve melletti lelkesedés nem egyéb, mint minden nép ünnepélyes tiltakozása, az egyéni szabadság keresztényi elve nevében, az állam mindenhatóságának elve ellen, melyet a pogány világtól kölcsönöztünk”.⁴⁷

Az 1848. évi nemzetiségi harcok azon meggyőződéshez vezettek, hogy a béke garanciáját a jövőre nézve minden nép egyenjogúságában kell keresnünk. Ezért – Eötvös hite szerint –

„a végeredménynek azonban szükségképp annak kell lenni, hogy minden nemzetiség törekszik fölemelkedni, s a humanitás érzése diadalt ül a népek között, és csak akkor fog az összes emberiség óriás léptekkel haladni előre, ha minden nép minden erejével a legfőbb célra törekszik, ha minden nemzetiség szintűgy becsülni tanulja mások jogait, amint az egyes már most sem meri másoknak bizonyos jogait megtagadni”.⁴⁸

És bár Eötvös nem érte meg a XX. századi totalitarizmusokat és a trianoni békét, mégis e szavak messze hangzóan adnak irányt a jövőbeli teendőkre nézve.

NAGY J. ENDRE

Ungarisches Staatsleben im 19. Jahrhundert II.

Europäische Perspektive nach der Revolution: József Eötvös (1813–1871) (Zusammenfassung)

Nachdem der Autor die alte Spaltung zwischen den westlich orientierten und ungarisch orientierten Fraktionen, bzw. den Zentralisten und Munizipalisten im ersten Teil dieses Aufsatzes ausführlich dargestellt hat, kann man das Hauptwerk von József Eötvös, „*Der Einfluss der regierenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat*“ analysieren. Nach der Auffassung von Eötvös hat die Geschichte des 19. Jahrhunderts klar gemacht, dass die Ideen, die das ganze Jahrhundert grundlegend beeinflusst haben, nicht in ihrem originellen Sinn, sondern in ihrer Implementierung umgewälzt worden sind. Die Freiheit hat aus der Freilas-

sung von der politischen Gebundenheit in mehrere Möglichkeiten zur Regierung, aus der Gleichheit vor Gesetzen in reale Gleichheit, und die Nationalität aus dem freien Rennen in die Unterdrückung anderer Nationen umgeschlagen. Eötvös ist darauf gekommen, dass die riesige Gefahr, die für die ganze christliche Gesellschaft eine Drohung geleistet würde, bestände im Kommunismus. Deswegen hat Eötvös mit seiner damaligen zentralistischen Überzeugung aufgehört, und proklamierte mit tiefer Überzeugung die Selbstregierung als einziges Kurmittel gegen Tyrannen aller Sorte.

Jegyzetek

- ¹ Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra. I-II. kötet*. Budapest, 1902, Révai Testvérek Irodalmi Intézet R.-T., 7. p.
- ² Eötvös I. 1902, 5. p.
- ³ Eötvös II. 1902, 37. p.
- ⁴ Eötvös II. 1902, 39–40. p.
- ⁵ www.bildarchiv.austria.at/Preview/7260304.jpg
- ⁶ Eötvös I. 1902, 21. p.
- ⁷ Eötvös I. 1902, 22. p.
- ⁸ Eötvös I. 1902, 35–36. p.
- ⁹ Eötvös I. 1902, 37. p.
- ¹⁰ Eötvös I. 1902, 51. p.
- ¹¹ Eötvös I. 1902, 292. p.
- ¹² Eötvös I. 1902, 317. p.
- ¹³ Eötvös I. 1902, 344. p.
- ¹⁴ Eötvös II. 1902, 63. p.
- ¹⁵ Eötvös II. 1902, 78. p.
- ¹⁶ Eötvös II. 1902, 80. p.
- ¹⁷ Lásd erről SCRUTON, Roger: *A nemzetek szükségességéről*. Budapest, 2002, Helikon Kiadó, 86–120. p.
- ¹⁸ Eötvös II. 1902, 85. p.
- ¹⁹ Eötvös II. 1902, 137. p.
- ²⁰ BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok. II. kötet*. Budapest, 1986, Magvető Könyvkiadó, 380. p.
- ²¹ BIBÓ 1986, 392. p.
- ²² BIBÓ 1986, 396. p.

- ²³ Eötvös II. 1902, 137. p.
- ²⁴ Eötvös II. 1902, 185. p.
- ²⁵ Eötvös II. 1902, 246. p.
- ²⁶ Eötvös II. 1902, 250. p.
- ²⁷ Eötvös II. 1902, 302. p.
- ²⁸ Eötvös II. 1902, 319. p.
- ²⁹ Eötvös II. 1902, 5–6. p.
- ³⁰ Eötvös II. 1902, 27. p.
- ³¹ Eötvös II. 1902, 28. p.
- ³² Eötvös II. 1902, 37. p.
- ³³ Eötvös II. 1902, 51. p.
- ³⁴ Uo.
- ³⁵ Eötvös II. 1902, 54. p.
- ³⁶ Eötvös II. 1902, 58. p.
- ³⁷ Eötvös II. 1902, 63. p.
- ³⁸ Eötvös II. 1902, 77. p.
- ³⁹ Eötvös II. 1902, 82. p.
- ⁴⁰ Eötvös II. 1902, 152. p.
- ⁴¹ Eötvös II. 1902, 156. p.
- ⁴² Eötvös II. 1902, 158. p.
- ⁴³ Eötvös II. 1902, 182. p.
- ⁴⁴ Uo.
- ⁴⁵ Eötvös II. 1902, 187. p.
- ⁴⁶ Eötvös II. 1902, 188. p.
- ⁴⁷ Uo.
- ⁴⁸ Eötvös II. 1902, 200. p.